

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FAKULTET TEHNIČKIH NAUKA
EDICIJA TEHNIČKE NAUKE - MONOGRAFIJE

TEKST GRADA

FTN izdavaštvo, Novi Sad, 2018

TEKST GRADA

TEMATSKI ZBORNİK RADOVA

UREDILA:

Dr Dragana Konstantinović

TEHNIČKI UREDNICI:

Dragana Kocić

Jelena Veljković

ISBN:

978-86-7892-947-2

IZDAVAČ:

Departman za arhitekturu i urbanizam

Fakultet tehničkih nauka

Novi Sad

IZDANJE POMAŽE:

Ministarstvo nauke, prosvete i tehnoliškog razvoja

SADRŽAJ

REČ UREDNIKA 6

Uloga arhitekture u procesu kreiranja **grada spektakla** 9

Stvaranje **nacionalnog identiteta** Makedonije kroz projekat „Skoplje 2014“ 25

Centralna zona Novog Pazara: **Programske osnove** konceptata u periodu od 1956. do 1968. godine 47

Jezik novog centra uticaja: Slučaj formiranja novog urbanističkog centra komunističke partije Jugoslavije u Kragujevcu 67

Staro sajmište – **Kolizija čitanja** prošlih vremena i njegove sadašnjosti 87

Međuzavisnost vrednosti upisanih u prostor i stepena intervencije javnog sektora – Primer modernističkog naselja „Prozivka“ u Subotici 113

Zbornik radova *Tekst grada* zbirni je rezultat rada studenata doktorskih studija, na programima *Arhitektura* i *Scenski dizajn* (Departman za arhitekturu i urbanizam Fakulteta tehničkih nauka), na predmetu Tekstualna funkcija arhitekture i grada, školske 2014/2015 i 2015/2016. Kroz individualna istraživanja studenata izdvojeni su mogući slojevi narativnosti arhitekture, ali i relacije prema drugim fenomenima arhitektonskog teksta: njegovoj višeznačnosti i kompleksnosti interpretativnog polja, akumulaciji značenja kroz vreme, kao i problemima njegovog razumevanja, čitanja i prakse. Arhitektonski tekst se, za pitanje ovih pojava, uspostavlja kao funkcija arhitekture, jedna od mnogih *funkcija*, izvan strogo utilitarnog okvira sa kojim se reč funkcija tradicionalno izjednačava. Na ovom konceptu - postojanja višebrojnih funkcija arhitekture - počiva dobrim delom i struktura dokorskog studijskog programa Arhitektura.

U većini radova podcrtava se izrazita socijalna dimenzija arhitektonske prakse, a posebno njeni kapaciteti da formira kulturne i društvene vrednosti, vrši medijaciju ideja i ideologija, uspostavlja nove vrednosti društvene realnosti, ali, isto tako, vrši anticipaciju budućnosti. U tom smislu, prepoznaje se posebno značaj programa arhitekture, kao mogućeg okvira utvrđivanja hijerarhije funkcija, čiji se efekti naknadno *čitaju* i *učitavaju*, opet kroz tekst. Time, izdvojeno je značajno područje koje se bavi tekstom o arhitekturi, kojim se otkrivaju, utvrđuju ili uspostavljaju nova narativna svojstva arhitektonskog objekta, kroz određene diskurse i lične istraživačke prizme. Ovaj *tekst o tekstu* uspostavlja novi sloj značenja, koja će, kroz vreme, postati legitimni narativi, istorije i tekstovi kuća, njenih autora i konteksta.

Tema jugoslovenskog modernizma izdvojila se kao uzbudljiv tekstualni fenomen koji je istraživao kroz pojedinačne studije slučaja. S druge strane, savremeni fenomeni grada i njegovog specifičnog iščitavanja

postavljeni su kao moguća osnova budućih arhitektonskih i urbanih tokova. Ovi individualni fragmenti rekonstruišu slojevitú sliku savremene arhitektonske prakse, ostavljajući tako tragove o pojedinačnim doprinosima razumevanju teksta arhitekture i grada.

dr Dragana Konstantinović

CENTRALNA ZONA NOVOG PAZARA: **PROGRAMSKE OSNOVE** KONCEPATA U PERIODU OD 1956. DO 1968. GODINE

AUTOR: DANILO DRAGOVIĆ

APSTRAKT

U periodu posle drugog svetskog rata, na prostoru Jugoslavije se pristupa masovnoj izgradnji objekata porušenih u ratu i gradnji novih, u skoro svim gradovima zemalja Jugoslavije. Gradnja objekata se izvodi u stilu Modernizma sa izmenjenim programskim osnovama.

U tom periodu u gradovima širom Jugoslavije je bila zastupljena izgradnja objekata kako društvenog standarda, tako i stambenih objekata jednoporodičnog i kolektivnog karaktera. Ovaj rad posvećuje pažnju razvoju arhitektonskih i urbanističkih koncepcija iz perioda jugoslovenskog modernizma na području Novog Pazara.

Rad ima za cilj da prikaže modernističko delovanje tokom šezdesetih godina XX veka na teritoriji Novog Pazara i prikaže uticaje, činioce i faktore na osnovu kojih je proizvedeno funkcionalno rešenje centralne gradske zone Novog Pazara.

S obzirom na uslove i kontekst gradnje, problem istraživanja predstavlja istraživanje uticaja koji su proizveli rešenje centralne zone Novog Pazara. Studijom slučaja varijantnih rešenja centralne zone grada, njihovom analizom i tumačenjem dolazi se do zaključka da rešenje predstavlja značajno delo modernizma u Jugoslaviji, ali sa promenjenim opštim karakteristikama, nastalim tokom projektovanja.

Ključne reči: Jugoslavija, Modernizam, Novi Pazar, Gradski centar, Tomislav Milovanović

UVOD

Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, na prostoru Jugoslavije se u većini gradova vrši izgradnja objekata kako društvenog standarda, tako i stambenih objekata jednoporodičnog i kolektivnog karaktera. Nakon Prvog savetovanja arhitekata i urbanista u Dubrovniku održanog novembra 1950. godine, stil izgradnje je usmeren na arhitektonski izraz blizak modernizmu zapadnog modela [1], imenovan jugoslovenskim modernizmom.

Na osnovu toga, izgradnja novih naselja, delova grada, pa i novih gradova, ovog perioda, se najpre ogledala u "gradnji stambenih zgrada gigantskih razmera visine između četiri i deset spratova i stambenih kula visine do dvadeset spratova, organizovanih u stambene zajednice s obdaništem, osnovnom školom i samouslugom u središtu", što predstavlja sažimanje urbanih matrica novih naselja kako to navodi Perović (citirano u [2]). U odnosu na nova naselja u gradovima (naselja poput Novog Beograda), gradovi u Srbiji, nakon izrade (u nekim slučajevima i prvih) urbanističkih planova se transformišu u skladu sa zatečenom morfologijom grada, kao i infrastrukturom.

Kao specifičan primer grada u Srbiji, u radu se analizira Novi Pazar, zbog svojih geografskih, sociopolitičkih i morfoloških karakteristika, u kome je jugoslovenski modernizam bio prisutan već od druge polovine XX veka.

Kako je jugoslovenski modernizam obeležio mnoge gradove tadašnje Jugoslavije i podario im specifičan identitet, posmatran kroz arhitektonsko-urbanističku artikulaciju prostora, postavlja se pitanje jezika arhitekture i urbanizma Novog Pazara koji je takođe obeležen modernističkim potezima.

U tom smislu, osnovni ciljevi ovog rada jesu:

Da se kroz istraživanje i analizu prikaže modernističko delovanje u arhitekturi i urbanizmu, tokom šezdesetih godina XX veka na teritoriji Novog Pazara

Da se istraže i prikažu uticaji i elementi koji su doprineli razvoju ideje gradskog centra u Novom Pazaru

Sagledavajući problem u širem kontekstu, u navedenom periodu građenja, nameće se osnovno hipotetičko polazište: Gradski centar

Novog Pazara predstavlja značajno arhitektonsko-urbanističko delo, koje u vizuelno-estetskom i funkcionalnom smislu ne predstavlja tipično obeležje jugoslovenske arhitektonske produkcije, već njenu varijaciju koja zadržava osnovna programska načela gradnje urbanih celina u gradovima Jugoslavije.

U metodološkom smislu, ovaj rad se oslanja na produktivnu sintezu kao osnovnu naučnu metodu, kojom se vrši pozicioniranje Novog Pazara u kontekst građenja u periodu jugoslovenskog modernizma, potom na metodu istraživanja kroz projekat, gde se analizom projektne dokumentacije i arhivske građe želi odgovoriti na postavljene ciljeve.

Za razliku od literature koja se bavi paradigmom socijalističkog modernizma u Jugoslaviji, u kojoj je obuhvaćena velika većina socijalističkog nasleđa u gradovima (Srbije), samo nekoliko novinskih članaka o arhitekturi Novog Pazara i članaka u zbornicima i to o arhitekturi tradicionalnih kuća, karakterističnih građevina i jednim manjim delom, centralnom gradskom zonom, se bave modernizmom na ovom prostoru. U tom smislu ovo istraživanje predstavlja izvestan doprinos temi modernizma u arhitekturi i urbanizmu na prostoru Srbije. Osnovnu teorijsku pozadinu ovog rada čine opsežna istraživanja na temu modernizma u Jugoslaviji, prikazana kroz doktorske disertacije Mihaila Lujaka i Dragane Konstantinović. Pored toga, istraživanje se zasniva na analizi primarnih izvora, projektne dokumentacije i razgovora sa Tomislavom Milovanovićem, jednim autorom rešenja gradskog centra u Novom Pazaru (drugi autor je preminuo 2009.g.), bibliografskih izvora, a potom sekundarnih izvora iz zbornika, na prvom mestu članaka relevantnih za mesto istraživanja, tačnije za Novi Pazar i arhitekturu Novog Pazara.

Rad se sastoji iz tri celine: prva celina predstavlja uvođenje i pozicioniranje arhitekture i urbanizma Novog Pazara u kontekst jugoslovenskog arhitektonskog stvaralaštva. Druga celina se odnosi na faktore koji su uslovlili plansku gradnju Novog Pazara. Treća celina se odnosi na analizu projektne dokumentacije gradskog centra u Novom Pazaru. Strukturno, rad se sastoji iz četiri dela: 1. Prvi deo, Uvod, u kome su dati područje istraživanja, ciljevi istraživanja, osnovne hipoteze, metod rada i struktura rada, 2. Drugi deo: Arhitektura i urbanizam Novog Pazara u kontekstu Jugoslavije 3. Treći deo, uticaji koji su uslovlili plansku

regulativu Novog Pazara, kao i faze implementacije planova, 4. Četvrti deo, zaključna razmatranja i Literatura.

SOCIOPOLITIČKE PRILIKE RAZVOJA NOVOG PAZARA

ISTORIJSKI I SOCIOPOLITIČKI KONTEKST

Nakon drugog svetskog rata, u novim društvenim i političkim uslovima dolazi do značajnih promena teorije i prakse modernog pokreta u odnosu na period između dva svetska rata. Moderni pokret je postao potpuno dominantan pravac sa potpuno novim programskim osnovama obnove i izgradnje nove države, što je potvrđeno na Prvom savetovanju arhitekata i urbanista FNRJ, održanog u Dubrovniku od 23 - 25. novembra 1950. godine [1].

U posleratnom periodu koji je usledio nakon okončanja ratnih sukoba 1945. godine, kako to navodi Milan Prosen [3] bio je "prvenstveno period u kome je u Srbiji i Jugoslaviji bilo neophodno obnoviti porušeni graditeljski fond, bio je to istovremeno i trenutak kada su se pokušala uspostaviti nova idejna ustrojstva koja bi odredila politiku i smer ne samo društveno-političkog već i umetničkog delovanja". S obzirom da je na prostoru Jugoslavije u ranim godinama oslobođenja delovala grupa arhitekata orijentisanih ka modernom pravcu [3], graditeljstvo je u mnogo čemu vezano za dostignuća moderne arhitekture, čime je na neki način ostvareno "prenošenje formi predratne moderne u posleratni modernizam" [3]. Međutim, pošto je bilo neophodno demonstrirati ideologiju novog društva, modernističko nastojanje da se svi oblici svedu na apstraktne, učinilo je taj arhitektonski pristup neprikladnim za prezentovanje državne moći i ideologije. U tom smislu, "arhitektonska produkcija Jugoslavije iskazivala je svoju relevantnost na dva nivoa: snažnim priklanjanjem evropskom modernom pokretu, s jedne strane, i iskrenom privrženosti socijalističkim idejama, s druge. Odabir modernog jezika arhitekture je i u okviru jugoslovenskog projekta reflektovao istu dijalektiku evropskog modernizma: principe univerzalnosti i partikularnosti objedinjene u istom arhitektonskom sistemu, gde se jedan ostvarivao kroz pitanja nacionalne kulture (programa), a drugi, kosmopolitski, u pripadanju evropskoj civilizaciji" [4].

Iako je državna politika bila usmerena na demonstraciju moći novog društva, putem kulturne politike, koja je našla svoj put kroz arhitektonski i urbanistički izraz, dela nastajala u periodu razvoja Jugoslavije, su nailazila na svoje uspone i padove, kako zbog ekonomske zavisnosti od velikih svetskih sila, tako i zbog promenljive politike države. Osnovna ideja – demonstracija moći novog društva – je u suštini ostala nepromenjena.

Sredinom šeste decenije, kada su se ekonomske prilike u društvu znatno popravile, vlast je promenila i koncepciju kulturne politike, okrenuvši se “demokratičnijim oblicima arhitekture i urbanizma” [5]. Ovaj period društvenog procvata, karakteriše izgradnju većine gradova u Srbiji, a pogotovu izgradnju i planski razvoj Novog Pazara koji je poput većine gradova doživeo drastičnu urbanu transformaciju zahvaljujući upravo tim promenjenim društvenim i ideološkim premisama [6].

RAZVOJ CENTRALNE ZONE NOVOG PAZARA

Novi Pazar, petnaestovekovni grad pozicioniran na putu za Carigrad, kao glavna veza Bosne sa Otomanskim carstvom, formiran kao značajan trgovačko zanatski centar, tokom svog razvoja se transformisao u tradicionalno orijentalno naselje sa karakterističnim stambenim mikro-urbanističkim celinama i objektima, poznatijim kao “mahale”. U doba slabljenja Otomanske carevine, Novi Pazar konstantno doživljava padove u razvoju, sve do drugog svetskog rata i Revolucije, kako to navodi Amir Ćorović u monografiji Novog Pazara [7] kada doživljava transformaciju i značajno utiče na promenu slike grada.

Preoblikovanje jugoslovenskih gradova uglavnom je bilo bazirano na modelima modernističkog, internacionalnog urbanizma, koji su često u gradskom tkivu proizvodili oštar raskid sa tradicionalnim graditeljstvom, proizvodeći svojevrsnu vizuelnu uniformnost.

Međutim, novopazarska ‘urbana revolucija’, počev od šezdesetih godina XX veka, dobila je svoj specifičan izraz inicijalno zasnovan na morfologiji terena i karakterističnom kulturnom nasleđu, ali pre svega na “modernistički neortodoksnu postavljenoj koncepciji urbane matrice” [6].

U posleratnom periodu Novi Pazar sa nasleđenom morfologijom, dobija prvi Generalni urbanistički plan, koji je uradio beogradski arhitekta Jozef Kortus, 1956. g. "Ovaj plan, (...), predstavlja sintezu urbanističke misli, u uslovima i mogućnostima Novog Pazara" [7]. Kortusov plan predvideo je i definisao poligonalnu – pravilnu matricu grada, sa najznačajnijom novinom, izmeštajem gradskih funkcionalnih zona. Međutim, ovaj plan je doživeo niz problema, prvenstveno zbog prevelike migracije stanovnika (od planiranih 13 hiljada, grad naseljava 30 hiljada, a ubrzo 40 hiljada).

Tempo urbano-populacijskog rasta određen je dinamikom opšteg društvenog razvoja grada i povećanjem stepena njegove ekonomske razvijenosti. U savremenom periodu od završetka Drugog svetskog rata do danas demografski porast ima karakteristike urbanog razvoja [8]. Nagli demografski rast grada je doveo do intenzivnije neplanske gradnje. Tek 1963. godine, kada je osnovan Zavod za urbanizam, grad počinje da se planski gradi.

Među graditeljima Novog Pazara ističu se arhitekti Tomislav Milovanović i Amir Ćorović, koji "oslonjeni na sopstvena istraživanja aktuelne urbanističke prakse kao i na tumačenja graditeljskog nasleđa Novog Pazara, te kritički reagujući na dotadašnje često stereotipne planove za urbanističko oblikovanje jugoslovenskih gradova, (...), proizvode veoma karakterističnu urbanističku viziju 'novog gradskog rejona', koji vrši sintezu svih javnih funkcija u gradu" [6].

Prema detaljnim urbanističkim planovima koji su urađeni za Novi Pazar, predviđeno je reprogramiranje funkcionalnih gradskih zona, čime je stambena zona individualnog stanovanja izmeštena van granica gradskog centra, [9] odvajanjem jasnom 'demarkacionom linijom' [6], koja predstavlja kolektivno stanovanje. To je značilo da se "u prostoru grada mora konstituisati takva arhitektonsko-urbanistička struktura čiji će vizuelni identitet prevazilaziti dotadašnje modernističke recepte koji su, pokazalo se, vodili ka uniformnosti, konfekcijskoj izgradnji i likovnoj standardizaciji", kako to navodi Popadić [6].

U krajnjem ishodu, autori proizvode rešenje koje, mada nedovršeno, odstupa od uobičajenih modernističkih ortogonalnih koncepcija, odnosno, rešenje zasnovano na radijalnoj šemi gradske matrice, koja, oivičena kompleksom zgrada visoke spratnosti sjedinjuje sve osnovne

gradske funkcije javnog karaktera (opština, sud, banka, ...). Ovi markeri u gradskoj sredini su u najvećoj meri obeležili sliku današnjeg Novog Pazara, s obzirom da se u kontekstu objekata male spratnosti, pojavljuju kao izrazite dominante u prostoru, doprinoseći u najvećoj meri identitetu i slici grada Novog pazara.

Kako bi se prikazali uticaji koji su doveli do formiranja ovakve koncepcije, nestandardne za to vreme, neophodno je istražiti i izvršiti analizu svih činilaca koji su proizveli ovakav prostorni odgovor. Pitanje narativa i vizije rešenja centralne gradske zone Novog Pazara je veoma kompleksno, s obzirom da su kristalisani kroz duži vremenski period, tačnije od donošenja Generalnog plana 1956. g., pa sve do usvajanja konačne varijante, 1968.g., prema kojoj je i izrađen Detaljni urbanistički plan centralne zone grada.

PLANSKA REGULATIVA NOVOG PAZARA

FAKTORI KOJI SU USLOVILI PLANSKU REGULATIVU

U posleratnim godinama, u Jugoslaviji se pristupa realizaciji prvog petogodišnjeg plana obnove zemlje poružene ratom. Tim planom se aktivno sprovodi u delo industrijalizacija društva, što dovodi do drastičnih promena struktura urbane matrice, velikog broja gradova Jugoslavije.

Govoreći o faktorima koji su usloveli i podstakli rukovodstvo 'Deževskog sreza' – Novog Pazara, na potrebu o unapređenju gradske infrastrukture i osnovnih gradskih funkcija, Muradija Kahrović Jerebičanin kaže:

"U toku socijalističke izgradnje, talas urbanog razvoja se intezivno širio. Od siromašnog i nerazvijenog grada, Novi Pazar je prerastao u novi, veoma značajan privredni centar, u kome su uslovi za život pružali građanima uspešan rad i solidan život. Zidane su nove kuće, stambene zgrade, hoteli, bolnica, škole i razne druge ustanove. Tada su izgrađene razne fabrike i poslovna preduzeća: Tekstilni kombinat 'Raška', Fabrika obuće 'Ras', Drvno industrijsko preduzeće 'Deževa', Fabrika građevinskog materijala "Sloga", Preduzeće za proizvodnju ukrasnog kamena 'Ukras', Preduzeće za proizvodnju i distribuciju električne energije 'Elektoras', Štamparija 'Jedinstvo', Zemljoradnička zadruga

‘Vojin Popović’, Ugostiteljsko preduzeće ‘Lipa’, Trgovinska preduzeća ‘Sloboda’ i ‘Jošanica’ i dr. “ [9].

Nagla ekspanzija i transformacija grada, osnivanjem navedenih preduzeća, zahteva i prostorne kapacitete kako bi funkcionisala i bila sposobna za brzu eksploataciju. Period od oslobođenja pa sve do donošenja Generalnog plana 1956. Godine, karakteriše izgradnju objekata industrijske i privredne namene, u zonama grada gde je morfologija terena to dozvoljavala. Međutim, pored toga, Zehra Škrijelj navodi da “ brojne državne institucije nisu imale svoje zgrade, već su svoju funkciju obavljale u privatnim kućama koje su došle u državno vlasništvo nacionalizacijom. Bez obzira na dotadašnju neplansku izgradnju, u tom periodu počinje implementacija Generalnog urbanističkog plana, pa je tada izgrađeno nekoliko objekata materijalne vrednosti “ [10]. U ovom naletu gradnje, od 1946. g. pa do 1959. g., sagrađeni su: Upravna zgrada Zavoda za socijalno osiguranje, Vatrogasni dom, Dom kulture sa Radničkim univerzitetom, Privredna zgrada Elektrosasa, škole i nekoliko drugih objekata (manje državne važnosti).

Sl. 1,2

IMPLEMENTACIJA GENERALNOG URBANISTIČKOG PLANA IZ 1956.GODINE

Princip tadašnje gradnje “*izgradi gde možeš*” je veoma brzo doveo način odvijanja gradskih procesa do kolapsa, s obzirom da se nije vodilo računa o prostornim potrebama novih objekata u gradskoj matrici, čija dimenzija i infrastrukturna opremljenost nije bila na zadovoljavajućem nivou. Želja za povezivanjem starog dela grada – stare čaršije, sa brzo nastalim gradom na levoj obali reke Raške, nameće potrebu za iznalaženjem najboljeg funkcionalnog rešenja urbanističkog plana grada.

Osnovni i polazni problem jeste saobraćaj u gradu, koji zbog već planiranog Doma kulture sa Radničkim univerzitetom, zahteva veliki broj rušenja objekata u samom centru grada. Kako je rušenje starih objekata bilo prihvatljivo rešenje, u tom trenutku, zarad „evropeizacije grada, integracije i prerastanja klasičnih čaršija u savremen gradski centar, napuštanja levantinske spontanosti u korist zapadnoevropskog shematizma, unošenja pravilnih ortogonalnih poteza u orijentalni sistem krivudavih ulica” [11], na snagu stupa ideja o dobijanju uređenog centra grada, sa jasno definisanim sadržajima društvenog standarda, formom i obimom. Prvu viziju gradskog centra sa reprezentativnim trgom,

uređenom infrastrukturu, sadržajima društvenog standarda i ostalih pratećih sadržaja donosi Generalni urbanistički plan, donet 1956. godine, koji je uradio Jozef Kortus, arhitekta beogradskog projektnog biroa „Srbija“.

Ovaj plan predviđa poligonalnu matricu grada, koja zadržava veliku većinu osnovne saobraćajne infrastrukture, tačnije, zadržava glavne pravce ulaska u grad, korigovane saobraćajnice prvog reda, kao i većinu saobraćajnica drugog i trećeg reda. Najveća izmena u planu, tiče se centralne gradske zone, kao i reprogramiranja ostalih funkcionalnih zona grada. Centar grada se formira na levoj obali reke Raške, a čini ga novoplanirani gradski trg, koji do tog trenutka nije postojao. Trg je nepravilnog oblika, a uslovljen je dvema glavnim saobraćajnicama, tj. ulicom Stevana Nemanje i ulicom 28. Novembar, koje se račvasto prostiru od mosta, prema stambenoj gradskoj zoni. Trg je oivičen i formiran objektima javne namene: Domom kulture sa Radničkim univerzitetom sa istoka, Hotelom sa zapada, Stambeno poslovnim objektima u zatvorenom gradskom bloku sa severa, Zaštićenim objektima – Amir-aginog hana sa severozapada i rekom Raškom sa juga. U nešto kasnijoj fazi, ispred Ateljea Srbija, arhitekta Miodrag Milićević, proizvodi rešenje za novu upravnu zgradu Deževskog sreza, koja je planirana sa severne strane trga, kojim je takođe bliže definisana regulacija i uređenje centralne gradske zone i trga. Nova zgrada Sreza je projektovana kao monumentalno zdanje, sa prilično dinamičnom formom modernističkih poteza.

Sl. 3

Na objektu dominira vertikalni kubus veće spratnosti koji je izduženog pravougaonog oblika, i zauzima centralno mesto u osi saobraćajnica, čime čini primarni element u kompletnoj kompoziciji trga. Koncept ovog rešenja sa ovakvim elementima činiće osnovne ulazne parametre prilikom kristalisanja konačne varijante rešenja kroz kasnije faze rada.

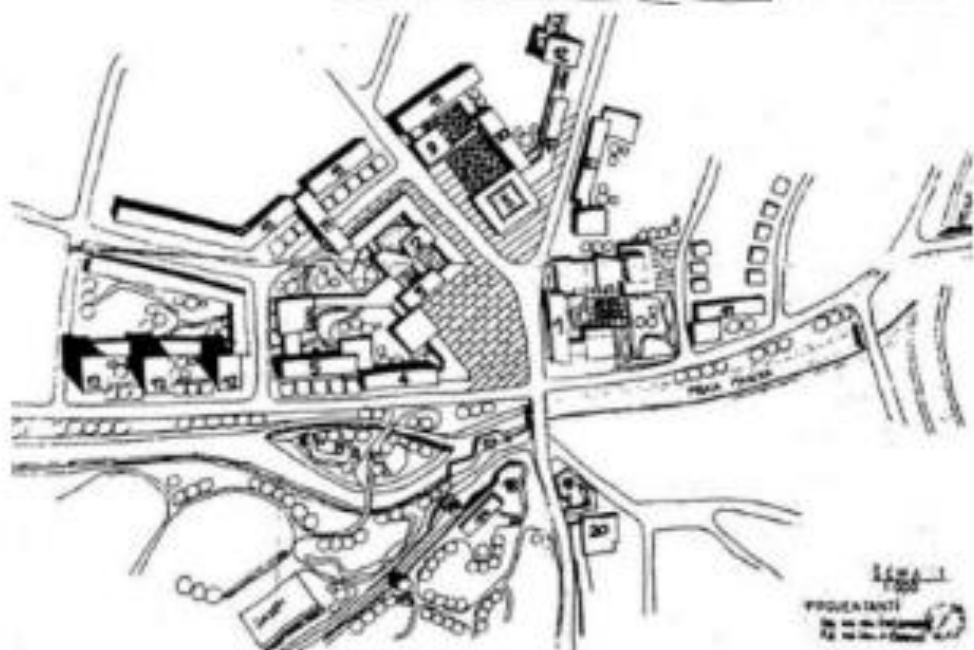
Slike 1 i 2 Odnos
novosagrađenih objekata i
starih objekata namenjenih
rušenju (Gore: Hotel Vrbak,
Dole: Dom kulture sa
Radničkim univerzitetom)

Slika 3 Situacioni prikaz gradskog trga, sa pozicijom novoplaniranog objekta gradskog Sreza (objekat 1). Miodrag Milićević, uz GUP 1956.g. (IARNP)

Slika 4 Projektna šema 1, gradskog centra Novog Pazara. T.Milovanović i A.Ćorović (Iz elaborata)

Projektna šema 1 centralne zone Novog Pazara 1956. - 1963.

Prema nasleđenim parametrima iz koncepcije predviđene generalnim planom iz 1959.g., sve do formiranja Zavoda za urbanizam 1963.g., arhitekti Tomislav Milovanović i Amir Ćorović rade na uobličavanju rešenja centralne gradske zone, s obzirom da je u kasnijim godinama implemenatacije GUP-a, sa konstantnim razvojem grada i dalje postojala

potreba za reprezentativnim centrom, a posebno za trgom kao obeležjem gradskog centra.

Ovakav stav najbolje se čita u varijantnom rešenju prema šemi 1 (Fig. 3), prema kojoj se u najvećoj meri zadržava urbanistička matrica grada, a kojoj se dodaju novi sadržaji, pozicionirani i komponovani prema postojećoj infrastrukturi. Objekti su oblikovani i projektovani potpuno modernistički, što govori jezik volumena objekta, kolorit i uopšte materijalizacija celog kompleksa.

Sl. 4

Rešenje predviđa centralizaciju javnih objekata neposredno uz trg (Dom kulture, Radnički univerzitet., Hotel, Robnu kuću, Administraciju), dok objekti utilitarne namene (Autobuska stanica, Pijaca, i dr.), kao i državni administrativni objekti (MUP, Sud, i dr.) se nadovezuju neposredno uz njih. Stanovanje kao zona je sledeća po redu i predstavlja prelaz između centralne gradske zone i manjih stambenih blokova koji su ili nasleđeni ili planirani za gradnju. Ovo rešenje je na samom početku razrade, usmerilo ideju razrade na centralizaciju funkcija u centru, kao i prstenasto zoniranje, koje će kasnije biti razmatrano i kroz ostala rešenja.

Zbog loše funkcionalnosti, od ove koncepcije se vrlo brzo odustalo, s obzirom da je gradski centar 'pocepan' saobraćajnim tokovima, te je u kombinaciji sa zadržanim objektima proizvodilo znatne probleme koji su u tom trenutku bili neprihvatljivi.

PROJEKTA ŠEMA 2 CENTRALNE ZONE NOVOG PAZARA 1963. - 1965.

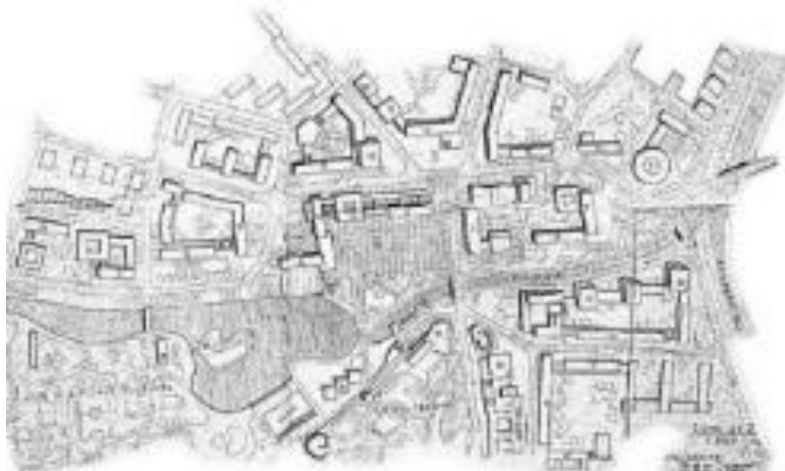
S obzirom da se u periodu od 1963. do 1965. radilo na drugim poslovima, tačnije na izradi planova drugih delova grada, aktivno se razmatrao problem gradskog centra, koji je svakim daljim korakom iziskivao nov ugao sagledavanja, samim tim i rešavanja. Od 1965. se aktivno radi na daljem kristalisanju rešenja centralne gradske zone. Od koncepta sadržaja u gradskom centru, koji poseduje centralni gradski trg se ne odstupa, već se radi na dispoziciji svih objekata kako bi formirali reprezentativnu celinu. Razlika u odnosu na prvu iteraciju jeste zanemarivanje postojeće urbane matrice, što je omogućilo primenu uopštenih postupaka urbanog planiranja tog perioda – negiranje nasleđa. Prema ovoj šemi, centralni gradski trg zauzima longitudinalan položaj uz reku Rašku, kojim se prelaz preko reke planira putem

uređenog parka u nivou sa trgom, a povezan je sa parkom u gradskoj tvrđavi koja dominira nad trgom. Ova šema je omogućila znatno veći kapacitet objekata u centralnoj zoni grada, raspoređenih po ortogonalnoj matrici. Gradski trg je oivičen objektima javne namene, zbog kojih je osnovni saobraćajni tok uz reku morao proći severno, što je otvorilo vrata za dalje razmatranje. Prema autorima rešenja, "iako je već u šemi 2. gradski centar shvaćen daleko šire, kao kontinualan sklop raznih funkcija i trgova, ipak je u njegovom krugu ostao samo centralni manifestacioni trg, dok su poslovni i trgovački centar ostali van tog kruga..." [9]. Opšti zaključak je bio da je šema veoma zadovoljavala tadašnje potrebe centralne zone grada, ali se zbog mogućnosti etapne i fazne gradnje tražilo adekvatnije rešenje.

Sl. 5

Slika 5 Projektna šema 2, gradskog centra Novog Pazara, T.Milovanović i A.Čorović (iz elaborata)

Slika 6 Projektna šema 3, gradskog centra Novog Pazara, T.Milovanović i A.Čorović (iz elaborata)

Slika 7 Projektna šema 4, gradskog centra Novog Pazara, T.Milovanović i A.Čorović (iz elaborata)

Projektna šema 3 centralne zone Novog Pazara 1965 – 1968.

Sa konceptom 'opasanog' trga, novom gradskom saobraćajnicom, dolazi se do ideje za ograđivanje centralne gradske zone od stambenih naselja van centra. To se postiglo pravilnom polukružnom saobraćajnicom, koja zadire dublje u tkivo grada. Ovaj potez doveo je do povećanja prostornih mogućnosti za većinu javnih gradskih funkcija, za koje se i dalje smatra da treba da budu centralizovane. Rešenju je data prednost kako to autori rešenja navode, s obzirom da je eliminisano stanovanje iz samog centra grada. Time je 'očišćen' prostor za planiranje javnih funkcija grada i to u ortogonalnoj matrici, koju je nametnula pozicija i oblik Doma kulture. Pored ovoga, šema 3 donosi dodatnu novinu u odnosu na prethodne dve šeme, koja predstavlja značajan iskorak u odnosu na dotadašnju praksu projektovanja. Naime, autori su šemom 3 ponudili sasvim novi koncept artikulisanja prostora, koji će se provlačiti nadalje sve do usvajanja konačnog rešenja. Reč je o konceptu razbijanja centralnog manifestacionog trga, u sistem više povezanih trgova, od kojih svaki za sebe čini posebnu ambijentalnu celinu sa objektima koji ih definišu. Ostvaren je takozvani 'pešački prospekt', koji za autore ispunjava lični stav, da centralna gradska zona postane 'carstvo pešaka'. Nametnuti pristup je zahtevao uvođenje delova stare čaršije u obim novog gradskog centra zbog isključenja saobraćaja, što je dovelo do velike pešačke površine, koja je bila neodrživa kao rešenje, s obzirom da je opsluživanje samih objekata bilo nemoguće, ali i ekonomski i tehnički aspekt gradnje. Dodatni razlog zbog koga se nakratko odustalo od ovog rešenja jeste problem koncipiranja prelazne zone između centra i stambenih naselja. Pokušaj da se prelaz izvede putem stambenih blokova ortogonalnih formi, koji tangiraju kružnicu su proizveli mnogo više funkcionalnih problema nego beneficija. Konačno usvojena šema 3 (od više varijantnih rešenja u ovoj šemi), sadrži rešenje stambenih blokova veće spratnosti u pravilnoj poligonalnoj formi, koji tangiraju kružnicu u tri lamele (Fig. 5.) Ovime je formiran 'zid – bedem', koji jasno odvaja stambena naselja i blokove grada od samog gradskog centra. Sva nova rešenja proizvedena kroz šemu 3. Bice osnovna polazišta prilikom projektovanja konačne varijante usvojene 1968. godine.

Sf. 6

Projektna šema 4 centralne zone Novog Pazara 1965. – 1968.

- Sl. 7* Projektna šema 4. u odnosu na prethodnu predstavlja suštinski pokušaj integracije stambenih objekata u tkivo gradskog centra i u projektom smislu predstavlja "izlet" kružnom saobraćajnicom, koja prodire još dublje u stambeno tkivo grada, formirajući tako jedan kompleksan urbanistički potez. Ovako dobijena celina, prema autorima rešenja, mogla se u najvećoj meri karakterisati kao stambena, (s obzirom na kapacitet i procenat stanovanja kao zone) što je u odnosu na programske zahteve predstavljalo paradoks. Rešenje koje je usvojeno kao šema 4. je donelo jednu novu viziju, koja je, može se reći, bila presudna za projektovanje konačne varijante. Tendencijom da se u najvećoj mogućoj meri zadrže dve jake saobraćajnice u gradu (ul. Stevana Nemanje i ul. 28. Novembra), dolazi se do poligonalnih oblika blokova i objekata, aproksimacijom i uklapanjem ortogonalne i nepravilne matrice grada i gradskog centra. (Fig. 6.)

Projektna šema centralne zone Novog Pazara – Detaljni urbanistički plan – 1968. godine

- Sl. 8* Konačno usvojeno rešenje gradskog centra je nastalo sintezom svih ideja, generisanih kroz šemu 3 i 4. Suštinski koncept konačnog rešenja leži u gradskom centru shvaćenom kao "širi gradski rejon", definisan kružnom saobraćajnicom prema šemi 3, programiran javnim gradskim funkcijama, stambenim zgradama, urbanizmu slobodnog oblikovanja, nezavisnim ambijentalnim celinama, takođe prema šemi 3, dok je obim, funkcija i oblikovanje objekata nastalo na osnovu pomenute aproksimacije rađene kroz šemu 4.

U programskoj studiji kroz analizirana varijantna rešenja, autori su za projektovanje konačnog plana gradskog centra uveli modularno projektovanje u triangulisanoj i heksagonalnoj matrici, što je omogućilo bolje uklapanje novih objekata sa postojećom infrastrukturom i matricom grada, a u projektom smislu, prema autorima rešenja, "tako dobijeni gabariti, usaglašavaju se sa gabaritom gradskih bedema i kule, koji su centralni objekti centra grada. To je osnovni element kontinuiteta između starog i novog u gradskom centru, kontinuiteta koji je jedan od

najdelikatnijih problema elaborata o planu centralne zone Novog Pazara " [9].

Zbog kompleksnih odnosa arhitekture i urbanizma ovako projektovanog gradskog centra u Novom Pazaru, potrebno je napraviti opsežnu analizu, kako bi se najbolje prikazao doprinos gradu ovim rešenjem. Gradski centar nikada nije izgrađen do kraja, zbog mnogih uticaja u društvu i politici tog perioda, ali objekti koji su izgrađeni na osnovu ovog plana detaljne regulacije su u najvećoj meri obeležili sliku Novog Pazara kakav je danas.

Slika 6 Makete konačne varijante rešenja, prema kojoj je izraden plan detaljne regulacije 1968. g. T.Milovanović i A.Čorović (iz elaborata)

ZAKLJUČAK

Nakon pokazanih uticaja koji su doveli do konačnog rešenja za centralnu zonu Novog Pazara, može se zaključiti da rešenje gradskog centra iz 1968.g. u svom jeziku zadržava mnoge reference na arhitektonsko-urbanističke prakse jugoslovenske arhitektonske produkcije, ispunjavajući osnovna programska načela, odnosno ono što Oliver Minić definiše kao "osnovna načela urbane transformacije (organizovana decentralizacija grada, sa lokalnim grupisanjem određenih funkcija, u cilju što veće dostupnosti tih centara aktivnosti pojedincu i njegovom mestu stanovanja)", kako to navodi Konstantinović [4].

Ono što je rešenjem u krajnjem ishodu proizvedeno jeste zaokret ili čak iskorak u odnosu na uobičajenu tadašnju praksu, poput ideje o dekomponovanju jednog trga u više međusobno nezavisnih, ali fizički povezanih trgova, reprogramiranja saobraćajnih nivoa i tokova, i sl. Prilikom kristalisanja arhitektonskog izraza Jugoslavije predložena su načela od strane Nevena Šegvića tokom definisanja skice osnovnih karakteristika i propozicija projektovanja monumentalnih zdanja, odrednica za novu jugoslovensku monumentalnost. Ta načela su: Standard i namena objekta, Prostorna pozicija, Dominacija, Forma, Uklapanje u ambijent, Detaljnost i trajnost objekta [1]. Ako se pozovemo na ta načela, možemo utvrditi da rešenje centra Novog Pazara, programski i funkcionalno svakako predstavlja značajno obeležje jugoslovenske arhitektonske i urbanističke produkcije, ali da u vizuelnom jeziku predstavlja paradoks projektantskoj praksi jugoslovenskog modernizma. Ovo otvara pitanje stila, oblikovanja, materijalizacije i ostalih elemenata koji su obeležje arhitekture gradskog centra Novog Pazara, ali to zahteva opsežniju analizu, koja može biti značajno polazište za dalja istraživanja.

REFERENCE

- [1] Lujak Mihajlo, "Promena paradigme arhitektonsko-urbanističkih koncepata na objektima kulture u procesu konstituisanja jugoslovenskog kulturnog prostora u periodu 1947-1974", Beograd: Doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet u Beogradu, 2012.
- [2] Milan Popadić, "Novi ulepšani svet-socijalistički estetizam i arhitektura," u *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*, ured. Aleksandar Kadijević (Novi Sad: Marica Srpska, 2010): 247-260.
- [3] Milan Prosen, "O soerealizmu u arhitekturi i njegovoj pojavi u Srbiji," *Nasleđe*, 2007, 8 (2007): 95-118.
- [4] Dragana Konstantinović, *Programske osnove jugoslovenske arhitekture: 1945 - 1980*, Novi Sad: Doktorska disertacija, Fakultet tehničkih nauka, 2013.
- [5] Aleksandar Kadijević, "Problemi istraživanja i tumačenja soerealizma u srpskoj arhitekturi", u *Novopazarski zbornik*, ured. Dragica Premović-Aleksić (Novi Pazar: Muzej "Ras", 2007): 211-216.
- [6] Milan Popadić, "Arhitekt Amir Ćorović i projekat gradskog centra u Novom Pazaru", u *Novopazarski zbornik*, ured. Dragica Premović-Aleksić (Novi Pazar: Muzej "Ras", 2009): 209-225.
- [7] A.Ćorović, *Urbanizam Novog Pazara u Novi Pazar i okolina*, Novi Pazar: Nip Književne novine, 1969, p. 403.
- [8] Selim Šaćirović, Ivan Filipović, "Demografski razvoj i urbanizacioni tokovi novog pazara", u *Novopazarski zbornik*, ured. Dragica Premović-Aleksić (Novi Pazar: Muzej "Ras", 2009): 177-200.
- [9] T. Milovanović and A. Ćorović, *Projektna dokumentacija gradskog centra u Novom Pazaru*, IARNP SO NP IPS, 1968.
- [10] Muradija Kahrović-Jerebičanin, "Istorijsko oblikovanje urbanizma i arhitekture u Novom Pazaru," u *Novopazarski zbornik*, ured. Dragica Premović-Aleksić (Novi Pazar: Muzej "Ras", 2014): 56.
- [11] Zehra Škrijelj, "Arhitektura javnih objekata Novog Pazara između prvog (1956) i detaljnog urbanističkog plana (1968)," u *Novopazarski zbornik*, ured. Dragica Premović-Aleksić (Novi Pazar: Muzej "Ras", 2014): 221.
- [12] Aleksandar Kadijević, "O proučavanju i vrednovanju graditeljskog nasleđa novijeg doba u Novom Pazaru", u *Novopazarski zbornik*, ured. Dragica Premović-Aleksić (Novi Pazar: Muzej "Ras", 1995), 193-202.

CENTRAL ZONE OF NOVI PAZAR: PROGRAM BASES OF THE CONCEPT IN THE PERIOD FROM 1956. TO 1968.

ABSTRACT

In the period after the Second World War in Yugoslavia, the first five-year plan State decision leads to mass reconstruction of structures destroyed in the war and to the construction of new ones, in almost all cities of the countries of former Yugoslavia. Construction of buildings is carried out in the style of Modernism with altered conceptual and style program basis.

In that period in many cities across Yugoslavia there has been present the construction of buildings from the ones of social standard, to the single-family housing units and also the collective character units as well. This paper focuses to the development of architectural and urban concepts of Yugoslav modernism on the territory of Novi Pazar.

This paper aims to show the modernist impact during the sixties on the territory of Novi Pazar and to shows influence, elements of factors and factors, which produced the final solution of the city center of Novi Pazar.

Due to the conditions of building and the given context, the problem of this research is to explore the influence that produced the final solution of the central zone of Novi Pazar. Using the case study of alternative solutions of central zone of the city, with their analysis and interpretations, we can conclude that the solution is a significant work of modernism in Yugoslavia, but with altered general characteristics which have emerged during the proces of design.

Keywords: Yugoslavia, Modernism, Novi Pazar, City Center, Tomislav Milovanovic